

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
Odsjek za orijentalnu filologiju
Katedra za turski jezik i književnost

**„Zastupljenost turskog jezika u obrazovnim institucijama u Bosni i
Hercegovini u 19. stoljeću“**

Završni diplomski rad

Studentica: Amra Čebić

Mentorica: Prof. dr. Kerima Filan

Sarajevo, 2020. godina

SADRŽAJ

UVOD	1
1. OSVRT NA HISTORIJSKI RAZVOJ MUSLIMANSKIH OBRAZOVNIH USTANOVA ZA VRIJEME OSMANSKOG CARSTVA I AUSTRO-UGARSKE UPRAVE.....	4
2. ŠKOLSTVO KAO SREDSTVO ZA SPROVOĐENJE KULTURNO-POLITIČKE MISIJE AUSTRO-UGARSKE.....	8
3. TURSKI JEZIK KAO PREDMET IZUČAVANJA U MEDRESAMA	10
3.1. Sarf.....	13
3.2. Al nahw.....	14
3.3. “Dürr-i yekta“	16
3.4. Kiraet	16
3.5. Turski i arapski krasnopis.....	17
3.6. Halebija.....	17
3.7. Tarikat.....	18
3.8. Isagudžija	19
3.9. Alaka (arapska frazeologija)	19
3.10. Şemail-i şerif (Život i izreke poslanika Muhammeda).....	19
3.11. Multeka	21
4. POLAGANJE ISPITA IZ TURSKOG JEZIKA U MEDRESAMA.....	23
5. TURSKI JEZIK U RUŽDIJAMA.....	27
6. ŠERIJATSKA SUDAČKA ŠKOLA U SARAJEVU	30
ZAKLJUČAK	32
LITERATURA.....	34

UVOD

Završni diplomski rad na temu „Zastupljenost turskog jezika u obrazovnim institucijama u Bosni i Hercegovini u 19. stoljeću“ ima za cilj da prikupi, evidentira i obradi podatke koji se odnose na izučavanje turskog jezika kao predmeta u obrazovnim ustanovama i zastupljenost udžbenika u istim ustanovama, a koji su napisani na turskom jeziku. Specifičnost problema je istraživanje položaja i zastupljenosti turskog jezika u periodu kada je Bosnu i Hercegovinu okupirala Austro-Ugarska. U radu će se predložiti: nastavni planovi iz medresa, ruždija i Šerijatske sudačke škole u 19. st., podaci o korištenim udžbenicima na turskom jeziku i istražiti će se koji su rukopisi prepisani ili prevedeni na turski jezik u istom periodu, a koji su se potencijalno koristili u nastavi. Predmet istraživanja su medrese i ruždije na području Bosne i Hercegovine, kao i Šerijatska sudačka škola u Sarajevu. Vremenski okvir unutar kojeg će se posmatrati problem obuhvata period Austro-Ugarske uprave (1878-1918.g.). Osim zadatog vremenskog okvira, napraviti će se uvid u porijeklo rukopisa na turskom jeziku od početka 19. st. na području Bosne i Hercegovine, tj. perioda kada Osmansko Carstvo gubi politički i kulturni značaj na prostoru Bosne i Hercegovine.

Kao korpus za istraživanje nastavnih planova u pomenutim obrazovnim ustanovama koristit će se sljedeća literatura:

Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918.*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1983.)

Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske okupacije*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1972.)

Podaci u navedenim knjigama su preuzeti iz Arhiva Bosne i Hercegovine i sadrže: školske izvještaje, dopise nadležnih ministarstava i izvještaje Zemaljske vlade, što čini primarne izvore za istraživanje.

Historijske informacije će se preuzimati iz knjiga:

Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903.)*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.)

Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, urednik: Ferdo Hauptman, (Sarajevo: 1967.)

Istraživanje koje je usmjereno na prikupljanje informacija o korištenim udžbenicima u školskim ustanovama, nastanku i prisustvu rukopisa na turskom jeziku, a koji su relevantni za školski sistem, bit će temeljeno na katalogiziranim rukopisima u osamnaest tomova „Kataloga arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa“ u izdanju Gazi Husrev-begove biblioteke. Iz kataloga rukopisa su izdvojeni naslovi za koje je ustanovljeno da su prepisani u 19. st. ili u 20. st., odnosno za vrijeme Austro-Ugarske uprave. Time se nastoji skrenuti pažnja na prepisivačku djelatnost i zastupljenost turskog jezika u novom sistemu, koji se razlikovao od orijentalno-islamskog kulturnog i političkog kruga.

Zapisnici sa ispita iz medresa su arhivski materijal koji će se koristiti za utvrđivanje prisustva turskog jezika kao predmeta u medresama. Zapisnici su dio neobrađene arhivske građe Gazi Husrev-begove biblioteke, a pružaju provjerljive podatke o polaganju ispita iz turskog jezika.

Podaci o školskom sistemu, načinu izvođenja nastave, fondu časova iz turskog jezika i propisi o korištenju udžbenika u školama će se preuzimati iz lista „Školski glasnik“ koji je služio kao zvanično glasilo Zemaljske vlade.

U toku istraživanja će se proširivati stručna literatura pomoću koje će biti objašnjeni pojedini fenomeni.

Ciljevi istraživanja su:

- utvrditi obim zastupljenosti turskog jezika kao nastavnog predmeta u medresama, ruždijama i Šerijatskoj sudačkoj školi
- istražiti zastupljenost udžbenika pisanih na turskom jeziku
- pozicionirati značaj turskog jezika u obrazovnom sistemu

Prilikom interpretiranja problema koristit će se sljedeći metodološki pristupi:

- historijski metod za opis fenomena koji su se desili u prošlosti
- metoda analize sadržaja koja se koristila za istraživanje pisanih izvora
- metoda indukcije kojom se pomoću postojećih tvrdnji dolazi do novih zaključaka
- metoda dedukcije na osnovu koje će se pomoću općih sudova iznijeti pojedinačni sudovi

- metoda kompilacije koja će poslužiti za preuzimanje različitih i relevantnih naučnih stavova

Razlog za obradu ove teme je proizašao iz potrebe da se objedine i sublimiraju postojeći podaci o zastupljenosti turskog jezika u Austro-Ugarskom sistemu, odnosno u muslimanskim obrazovnim ustanovama koje su postojale u okviru nove uprave. Ovaj rad će poslužiti kao smjernica za nova istraživanja i olakšati put za pregled postojećih naučnih podataka.

1. OSVRT NA HISTORIJSKI RAZVOJ MUSLIMANSKIH OBRAZOVNIH USTANOVA ZA VRIJEME OSMANSKOG CARSTVA I AUSTRO-UGARSKE UPRAVE

Iako se predmet istraživanja u ovom radu odnosi na obrazovni sistem za vrijeme Austro-Ugarske uprave, neophodno je spomenuti razvoj muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini od početka Osmanske uprave kako bi se mogao pratiti hronološki razvoj obrazovnih ustanova u 19. i 20. st. Taksativno će se navesti nivoi muslimanskih obrazovnih ustanova bez detaljnog osvrta na obrazovni plan i program u istim.

Formalni sistem obrazovanja u Bosni i Hercegovini započinje nakon pada zemlje pod Osmansko carstvo 1463. g. Po osvajanju se podižu džamije, mektebi i medrese, obično kao dijelovi vakufa, koji su osiguravali njihovo postojanja i održavanje. Džamije, mektebi i medrese se smatraju središtem širenja znanja i nauke. Osim primarne funkcije, a to je obavljanje molitve, džamije su korištene kao mjesta gdje su se održavala predavanja vjerskog i poučnog sadržaja. Osim toga, služile su kao sastajališta mjesne zajednice i kao sudnice. Mektebi i medrese predstavljaju sistem formalnog obrazovanja u islamskom svijetu. Postojeći školski sistem u središtu Carstva se preuzeo kao model za uspostavljanje obrazovnog sistema i u njenoj periferiji, Bosni i Hercegovini, no uz određene modifikacije što je uslovljeno kulturnim, društvenim, ekonomskim i političkim prilikama u tadašnjem dijelu Carstva.

Obrazovanje na području Bosne i Hercegovine za vrijeme Osmanske uprave je predstavljalo jedan od osnovnih načina koji je pojedincima omogućavao inkluziju u carsku službu. Osim toga, pružalo je priliku za generisanje domaćih obrazovanih kadrova i razvoj znanosti.

Osnovane škole na području Bosne i Hercegovine su bile vjerskog karaktera. U literaturi postoji termin *sibjan mektebi* kojim se označavaju te obrazovne ustanove. Početne vjerske škole su bili mektebi, u kojima se učilo arapsko pismo, čitanje Kur'ana i sticala osnovna znanja o religijskim propisima.

Osim mekteba, gdje su se učile osnove iz pisanja i čitanja Kur'ana, te osnove dogmatike, postojali su i mektebi za posluhu. „Postojali su i posebni mektebi za šegrte i kućne pomoćnice u Sarajevu. Osnivani su i u privatnim kućama bogatijih muslimana, koji su, pored osnivanja i finansijski održavali te škole. U Sarajevu jedan od takvih mekteba je funkcionisao do početka

XX stoljeća, mekteb Hadži Husejna Mačkara.“¹ Reforma mekteba je započela 1890. g., kada su osnovani *mektebi iptidaije*. Reforma je imala za cilj da se mektebi formiraju kao muslimanske osnovne konfesionalne škole, međutim ta ideja nije realizirana, a stari školski program u mektebima je i dalje ostao neizmijenjen. Iz službene korespondencija Barona Benka i Benamina Kalaja, zaključuje se da se nastava u mektebima i dalje nije odvijala na „zemaljskom jeziku“ zbog čega učenici ne mogu upisivati više razrede u osnovnim školama.² Tok daljnjeg reformisanja mekteba objašnjava T. Kraljačić koji navodi političke razloge zbog kojih su se reforme vršile, iako su iste na koncu bile neuspješne. Daljnja reforma mekteba je uslijedila 1893. g. kada su mektebi pretvoreni u trogodišnje škole, koje su služile kao priprema za osnovnu školu, ali su otvarane samo u mjestima gdje su postojale državne osnovne škole. Cilj je bio taj da se poveća broj muslimanske djece u osnovnim školama jer je to najbolji način da se muslimanski svijet „uvuče u oblast zapadnoevropske kulture.“³

Iz potrebe da se novoobraćenici u Bosni i Hercegovini obrazuju poput stanovništva u centru Carstva, namjesnici i vakifi podižu sve veći broj medresa. Obrazovanje u medresama omogućavalo je svršniku škole da napreduje u nauci ili u administrativnom sektoru. Mnogi svršnici medrese-*danišmendi* su mogli postati budući profesori-*muderisi* ili su mogli vršiti dužnost kadije, te napredovati sve do funkcije *šejhulislama*. Svršenik medrese je mogao sa diplomom nastaviti školovanje u drugoj medresi i nastaviti usavršavati svoje znanje ili postati novi *muderis*, imam ili vršiti neku od funkcija u državnoj upravi.

Smatra se da je prvu medresu u Bosni i Hercegovini podigao Firuz-beg između 1505. i 1512. g. Obzirom da zgrada Firuz-begove medrese nije očuvana, Gazi Husrev-begova medresa iz 1537. g. se smatra najstarijom očuvanom medresom na prostoru Bosne i Hercegovine.

Prema navođenju Hajrudina Ćurića, u Bosni i Hercegovini je do 1878. g. postojalo više od 40 medresa.⁴ Istraživanje je obuhvatilo podatke koji su navedeni u salnamama Bosanskog vilajeta, kao i istraživanja autora: Klaić Vjekoslava, Schmidt Ferdinanda, Asvoth Johanna i

¹ Senad Bećirović i Remzija Hurić-Bećirović, „Obrazovanje Bošnjakinje i njena društvena uloga u vrijeme osmanske uprave na prostoru današnje Bosne i Hercegovine“, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, br. XXXVI, (Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2015.), str. 192.

² više u: Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903.)*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.), 360.

³ ABH, ZMF, BH, Pr. No. 1058/1893., citirano u: T. Kraljačić, op. cit., 362.

⁴ T. Kraljačić, op. cit., 226.

Handžić Mehmeda.⁵ „Prema izvještaju o upravi Bosne i Hercegovine, u školskoj godini 1908/1909. g. u Bosni i Hercegovini su postojale 42 medrese, koje je pohađalo 1.613 učenika-*softa*. Kvalitet obrazovanja i znanja je zavisio od kvaliteta muderisa i organizacije medrese. Broj medresa se do kraja okupacije smanjio, a Mitar Papić daje podatak da je pred rat, 1913/1914. g., postojalo 37 medresa.⁶ „Na ovim zavodima radilo je 46 učitelja (muderisa).“⁷ Reforma školstva u medresama je izvršena 1895. g. kada je nastava podijeljena na 3 stepena, odnosno razreda, gdje je školovanje trajalo u prosjeku od 7-8 godina.⁸ Autonomni pokret muslimana je 1899. g. zahtijevao novu reformu medresa zbog lošeg kvaliteta organizacije obrazovanja. Zemaljska vlada se nije upuštala u proces reformi medresa pod objašnjenjem da „reforma ne izazove fanatičan otpor muslimana.“⁹ Izazov u reformi medresa je predstavljao raskol između pomirenja vjerskih potreba i svjetonazora muslimana i tadašnjih potreba u društvu i u savremenoj nauci. Vakufsko-mearifski sabor je izvršio reformu medresa 1913. g. i uveo svjetovne predmeta u nastavu s ciljem da se školovanje muslimana unaprijedi i približi kvalitetu tadašnjeg evropskog obrazovanja.

Pred kraj Osmanske uprave, a pred početak Austro-Ugarske, na tlu Bosne i Hercegovine se otvaraju prve svjetovne škole-*ruždije*. Ruždije su namijenjene obrazovanju i ženske i muške djece svih konfesija. Prema rangu, bile su ekvivalent nižim srednjim školama, u kojima su se učenici obučavali za niža činovnička zvanja. „Po svom postanku, ruždije u Turskoj su mlađe škole. U salnami za 1287. (1870/71.) kaže se da su osnovane 1263. (1847.), dakle u doba sultana Abdul-Medžida. U drugoj polovini XIX vijeka susrećemo ih u Bosni i Hercegovini. Sarajevska je najstarija.“¹⁰ Ruždije su po okupaciji ukinute, a 1906. g. su otvorene reformisane ruždije u: Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Brčkom, Bihaću, Banja Luci i Travniku. U to vrijeme su služile kao priprema za upis u medresu ili u Šerijatsku sudačku školu. Ruždije se ponovo 1913. g. ukidaju i pretvaraju u redovne osnovne škole za sve konfesije. Međutim,

⁵ T. Kraljačić, op. cit., 87.

⁶ Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941.)*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1984.), 158.

⁷ Izvještaj o upravi BIH 1906, str. 201-202, citirano u: Elvira Islamović, *Školstvo i obrazovanje na području okruga Bihać za vrijeme Austrougarske uprave*, (Bihać: Bošnjačka zajednica kulture Preporod, 2008.), 220.

⁸ *ibid.*, 226-227.

⁹ *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*, urednik: Ferdo Hauptman, (Sarajevo: Arhiv Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, 1967.), citirano u T. Kraljačić, op. cit., 362.

¹⁰ Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918.*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1983.), 136.

učenicima islamske vjeroispovijesti je dato „dovoljno prilike za učenje takozvanih istočnih ili orijentalnih predmeta.“¹¹ Pod orijentalnim jezicima se smatraju arapski i turski.

Hajrudin Ćurić u svom istraživanju navodi i specijalne škole koje su se otvarale u Bosni i Hercegovini, a imale su za cilj osposobljavanje činovnika i oficira koji bi trebali služiti Carstvu. Od specijalnih škola navodi sljedeće: Činovnička škola - *Sabah Mektebi*, Učiteljska škola - *Dar-ul-muallimin*, Popravilište za siročad - *Islahana* i Pripravna vojna škola - *Mektebi idadijje*. U nastavku rada se neće praviti osvrt na princip rada i obrazovanja u pomenutim specijalnim školama.

Zemaljska vlada je 1887. g. otvorila Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu, koja je imala za cilj da obrazuje šerijatske službenike koji će biti osposobljeni za rješavanje pravno-šerijatskih porodičnih i imovinskih pitanja. „Školu su mogli upisivati učenici koji su navršili dvadeset godina. Školovanje je trajalo pet godina.“¹² Statutom o osnivanju obrazovne ustanove, zahtijevalo se da kao preduslov za upis učenici imaju završenu „nižu gimnaziju, ruždiju ili najmanje dvogodišnje školovanje u medresi.“¹³ Iz toga se zaključuje da za nastavak školovanje nije bilo neophodno završiti kompletan ciklus školovanja u medresi.

¹¹ M. Papić, op. cit., str. 158.

¹² Tridesetogodišnji izvještaj Šerijatske sudačke škole u Sarajevu, (Sarajevo: 1917.), str. 31-33., citirano u : M. Papić, op.cit.,153.

¹³ *ibid.*, 154.

2. ŠKOLSTVO KAO SREDSTVO ZA SPROVOĐENJE KULTURNO-POLITIČKE MISIJE AUSTRO-UGARSKE

Bosna i Hercegovina doživljava politički, kulturni, društveni i privredni probrađaj 1878. g. kada Austro-Ugarska okupira zemlju. Problem uspostavljanja identiteta u multikonfesionalnoj sredini bio je jedan od vodećih pokretača za oblikovanje kulturne politike Zemaljske vlade. Pitanje identiteta i uspostavljanje jedinstvene nacije je bilo posebno naglašeno u periodu kada je Benjamin Kallay, zajednički ministar financija, postao upraviteljem Bosne i Hercegovine (1882-1903. g.). Kallayev represivni režim je imao za cilj da priguši nacionalističke i separatističke ideologije, naročito kod Srba i Hrvata, jer bi narušavanje integriteta Bosne i Hercegovine dovelo u pitanje opstanak Austro-Ugarske Monarhije na Balkanu. Austrougarska državna ideja i formiranje „bosanske nacije“ su bili jedan od koraka koji bi omogućili Monarhiji stabilnost i otvorili put za aneksiju države, a time bi se uklonila opasnost od separatizma i partikularizma.¹⁴ U cilju jačanja ideje o bosanskoj naciji, vlasti su muslimane smatrali saveznicima u borbi protiv nacionalizma i separatizma. Vlasti su nastojale očuvati povjerenje kod muslimanske zajednice, između ostalog, i putem kulturne politike kako bi izbjegli pokušaje podjele ili pripajanje Bosne i Hercegovine nekoj od susjednih država. Pokušajem da se izgradi povjerenje kod muslimanske zajednice, slala se poruka da su i muslimani ravnopravni građani zemlje, koji imaju pravo da u sklopu nove uprave imaju i svoje obrazovne ustanove. Uspostavljanje nacionalnog i kulturnog identiteta usko je vezano i sa razvojem obrazovnog sistema u zemlji. Time se Austro-Ugarska nastojala predstaviti ostalim Evropskim silama kao sposoban okupator koji će civilizirati i evropeizirati do tada zaostalu Bosnu i Hercegovinu i otvoriti sebi put ka aneksiji države. Pri tome, obrazovani kadar će služiti državnom aparatu, ostati lojalan Monarhiji i udaljiti se od Osmanskog Carstva. Prvi korak koji je trebalo napraviti, da bi se muslimanska vjerska zajednica u Bosni odvojila od šejh-ul-islama u Carigradu, bilo je postavljanje reis-ul-leme i uleme medžlisa iz reda lokalnog stanovništva. Car je 1882. g. odobrio nacrt prijedloga Benjamina Kallaya i za reis-ul-lemu je postavljen Hilmi-efendija Omerović.¹⁵ Potome se pristupilo formiranju Zemaljskog vakufskog povjerenstva, koje će činiti najvišu instancu vakufske uprave.

¹⁴ O sredstvima političke kontrole i pokušaju formiranja bosanske nacije više u: Robert J. Donia, *Sarajevo: Biografija grada*, (Sarajevo: Institut za istoriju, 2006.); Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903.)*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.) ; Robin Okey, *Taming Balkan nationalism - The Habsburg civilising mission in Bosnia 1878-1914*, (New York: Oxford University Press, 2007.)

¹⁵ Više u: T. Kraljačić, op. cit., 356.

Organizacija vakufske uprave je utvrđena 1894. g., a jedan od ciljeva će biti i raspolaganje vakufskim viškovima koji su se povećavali, a utjecali su na finansiranje školstva. „Tu se prije svega mislilo na potpomaganje siromašnih vakufa i na održavanje i osnivanje muslimanskih vjerskih škola, a u prvom redu reformisanih mekteba.“¹⁶

Zbog unaprijeđivanja školskog sistema i potrebe za opismenjavanjem stanovništva, 1879. g. se počelo raditi na unificiranju osnovnih obrazovnih ustanova. Otvorene su osnovne interkonfesionalne škole, s ciljem da budu dostupne djeci svih konfesija. „Taj pokušaj nije uspio, ali te škole nisu zatvorene kada je odbačen njihov projekat i nastavni plan. One su od godine 1882. g. počele da rade sa odobrenim nastavnim planom kao državne škole koje je osnovala Zemaljska vlada pod nazivom narodne osnovne škole.“¹⁷

Muslimanska djeca su se podsticala na upisivanje interkonfesionalnih škola, međutim odziv i broj upisane djece je bio manji u odnosu na druge konfesije. Muslimanska djeca su ostala privržena medresama i ruždijama, a Zemaljska vlada nije izravno utjecala na razvoj školskog sistema u istim ustanovama iz pomenutih razloga.

¹⁶ T. Kraljačić, op.cit., 358.

¹⁷ H. Ćurić, op. cit., 189.

3. TURSKE JEZIK KAO PREDMET IZUČAVANJA U MEDRESAMA

U nastavku analize problema će se predočiti nastavni plan za medrese koji je donesen 1895. g. i komparirat će se sa rukopisima koji su se potencijalno koristili za izučavanje nastavnih oblasti. Prikazat će se niz rukopisa koji su nastali, prepisani ili prevedeni na turski jezik u 19. ili u 20. st. sa polaznom pretpostavkom da su korišteni za nastavne predmete u medresama. Za analizu su preuzeti naslovi rukopisa za koje istraživači tvrde da su nastali u pomenutom periodu na turskom jeziku. Obuhvaćeni su katalogizirani i obrađeni rukopisi iz fundusa Gazi Husrev-begove biblioteke. Veliki broj rukopisa pripada vakufu Gazi Husrev-begove biblioteke. Mnogi rukopisi vode porijeklo iz drugih medresa, privatnih kolekcija i biblioteka ili nemaju utvrđeno porijeklo. Putem analize i komparacije pratit će se dva fenomena:

1. upotreba turskog jezika u medresama
2. prepisivačka djelatnost na turskom jeziku u 19. i 20. st.

Reformom medresa iz 1895. g. je ustanovljen novi nastavni program putem takozvanih „općih direktiva“ koje je izdao reis-ul-lemā. Do tog perioda, nastava u medresama se odvijala po principu koji je preuzet iz osmanskodobnog sistema. „Nova nastavna osnova bila je jednaka za sve medrese, osim onih u Goraždu, Foči, Bosanskom Brodu, Odžaku, Janji, Koraju, Maglaju, Srebrenici, Kozluku i Ljubuškom.“¹⁸

Nova nastavna osnova, koja je podijeljena na tri razreda, obuhvatala je sljedeće predmete:

	NAZIV PREDMETA	OPIS PREDMETA
PRVI RAZRED	Sarf	početni osnovi arapske gramatike
	„Dürr-i Yekta“	elementi dogmatike i obredoslovlja
	Kiraet	pravilno čitanje Kur'ana
	Turski i arapski krasnopis	

¹⁸ H. Ćurić, op. cit., 228.

	NAZIV PREDMETA	OPIS PREDMETA
DRUGI RAZRED	Nahv	arapska nauka o riječima i rečenici
	„Halebija“	obredoslovlje
	Tarikat	ćudorednost
	„Isagudžija“	logika
	„Alaka“	arapska frazeologija
	Kiraet i kaligrafija	

	NAZIV PREDMETA	OPIS PREDMETA
TREĆI RAZRED	„Multeka“	šerijatsko pravo
	„Semaili-šerif“	život i izreke Muhamedove
	Nahv	sintaksa arapskog jezika
	„Isagudžija“	logika
	Kiraet	pravilno čitanje Kur'ana ¹⁹

Primjećuje se, da su i u novom sistemu, pojedini nazivi predmeta bili identični nazivu udžbenika koji se koristio, što je bilo ustaljeno i u osmanskome periodu.

Kao relevantan podatak o udžbenicima koji su se koristili u medresama u 19. st. postoji službeni dokument iz 1875. g. u kojem je objašnjeno da je Ministarstvo prosvjete poklonilo udžbenike medresama u Bihaćkom sandžaku. Obrazloženje za poklanjanje knjiga je to da su učenici bili siromašni, te da nisu bili u mogućnosti da kupuju knjige. Mehmed Mašić u knjizi "Bihaćke medrese"²⁰ navodi spisak poklonjenih knjiga, od kojih su sljedeće bile na turskom jeziku:

„Tedžvid“ (30 primjeraka),

“ Dürri-yekta“ (autora Imamzade Mehmet Esat, 15 primjeraka),

„Bergivi šerhi“ (autora Kadi Zade, 20 primjeraka),

¹⁹ H. Ćurić, op. cit., 228.

²⁰ Mehmed Mašić, *Bihaćke medrese*, (Bihać: NIP Unsko-sanske novine, 1998.)

„Şerhi Niyazi ala şerhü-l Birgivi-lilkunevi Vasiiyetnamei Imâmı Birgivi“ (Komentar Bergivi şerhi autora Ismaila Niyazija, 24 primjerka),

„Mevkufat“ (komentar „Multekal-ebhura“, autora Muhammed Mevkufati, 10 primjeraka),

„Kāmus Tercümesi“ (autora Seida Ahmed Asim efendije, prevod Firuzabadijevog arapskog rječnika Al-Qamus Al-Muhit, 10 primjeraka),

„Subhai sibjan“ (40 primjeraka, arapsko-perzijski-turski rječnik u stihu, autora Muhameda Erumija, porijeklom iz Bosne.²¹

Iako su udžbenici poklonjeni prije donošnja direktive, pretpostavit će se da su isti korišteni i nakon reforme. Uzevši u obzir direktivu kojom se uređuje nastavni plan za sve medrese, zaključuje se da su se poklonjeni udžbenici koristili za nastavu i u ostalim medresama. Među katalogiziranim rukopisima koji su prepisani u 19. ili u 20. st. nije pronađen niti jedan od navedenih naslova. U katalogima biblioteke su registrovana djela koja su zatečena u biblioteci ili su nakandno nabavljena. Ukoliko su djela prepisivana, postoji mogućnost da se nalaze u privatnim zbirkama ili na drugim mjestima.

U nastavku će se prikazati nazivi rukopisa koji su nastali u 19. i u 20. st. s pretpostavkom da su služili u nastavnom procesu.

²¹ *Bosna*, br. 461., 14. i 26. april 1875.g., str. 1., citirano u. M. Mašić, op. cit., 55-57.

3.1. Sarf

Sarf je naziv za djela iz morfologije arapskog jezika. U osmom tomu Kataloga Gazi Husrev-begove biblioteke je obrađeno 503 rukopisa, od kojih je većina iz navedene oblasti. Manji dio rukopisa je pisan na turskom jeziku. Prepisi koji su nastali u 19. i 20. st. su sljedeći:

NASLOV	AUTOR IZVORNOG DJELA	VRIJEME NASTANKA IZVORNOG DJELA	PREPISIVAČ I VRIJEME PREPISA	PORIJEKLO ILI TRENUTNO MJESTO
„Maqsud i'lali“ (gramatička analiza na turskom jeziku morfoloških primjena riječi u djelu al-Maqsud iz gramatike arapskog jezika) ²²	Nepoznat	Nepoznato	Ahmed Korkut, 1915. g.	Danas u GHB
„Maqsud wa 'izzi i'lali“ (gramatička analiza na turskom jeziku morfoloških promjena u određenim paradigmatskim oblicima riječi u arapskom jeziku u djelima al- Maqsud i Tasarif al-Izzi) ²³	Nepoznat	Nepoznato	Hafiz Mustafa Kulenović, 1902. g.	Danas u GHB
„Istilahi“ (komentar nekih gramatičkih pojmova i definicija na turskom jeziku) ²⁴	Nepoznat	Nepoznato	Nepoznat prepisivač, 1911. g.	Iz privatne zbirke u Travniku, danas u GHB
„Istilahi“	Nepoznat	Nepoznato	Wisuqali (iz	Vlasnik je

²² Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, VIII, (London-Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2000.), obradio: Mustafa Jahić, k.b. 5053., 320.

²³ ibid., k.br. 5055., 321.

²⁴ ibid, k.br. 5082., 353.

(komentar nekih gramatičkih pojmova i definicija na turskom jeziku) ²⁵			Visokog) Rušdi b. Husayn-efendi u Travniku, 1888.g.	prepisivač, danas u GHB
„Šarh al-awamil al gadida“ (prevod na turski jezik sa komentarom Birgawijeva djela al-Awamil al- gadida iz arapske gramatike) ²⁶	Nepoznat	Nepoznato	Prepisivač nepoznat, 20. st.	Danas u GHB

U Katalogu stoji napomena da u osmom tomu nisu navedena sva djela iz oblasti sarfa, koja se nalaze u biblioteci, nego da i u ostalim tomovima postoje djela iz iste oblasti jer se rukopisi nalaze u različitim kodeksima biblioteke.

U osmom tomu Kataloga navedeno je pet naslova rukopisa na turskom jeziku u kojima su obrađene teme iz arapske gramatike. Poznata su tri od pet imena prepisivača, od kojih su sva trojica prepisivača sa područja Bosne. Rukopisi na turskom jeziku o morfologiji arapskog jezika su znatno manje zastupljeni u odnosu na rukopise na arapskom jeziku. Značajan je podatak da se turski jezik koristio kao sredstvo u izučavanju arapskog jezika, zbog čega su i navedena djela prepisana.

3.2. Al nahw

Gramatička djela iz sintakse arapskog jezika pod nazivom *al nahw*, a koja su pisana na turskom jeziku, postoje katalogizirana u šestom tomu Kataloga. Činjenica da je težište izučavanja u medresama bio arapski jezik, kao jezik na kojem je objavljen Kur'an, opravdava veliki broj udžbenika koji su postojali za tu namjenu. Zbog toga je broj djela na turskom jeziku mali. U pojedinim rukopisima, koji su pisani arapskim jezikom, postoje uvršteni samo fragmenti na turskom ili čak stihovi, hadisi ili fetve na turskom jeziku.

²⁵ ibid., Katalog VIII, k.br. 5083., 354.

²⁶ ibid., Katalog VIII, k.br. 5226., 480.

U šestom tomu Kataloga su pronađena dva rukopisa iz arapske sintakse na turskom jeziku, a koji su nastali ili su prepisani u 19. ili u 20. st.

NASLOV	AUTOR IZVORNOG DJELA	VRIJEME NASTANKA IZVORNOG DJELA	PREPISIVAČ I VRIJEME PREPISA	PORIJEKLO ILI TRENUTNO MJESTO
Awamilin Mu'ribi (gramatička analiza al-Birgawijeva djela al-'Awamil al-gadida iz sintakse arapskog jezika) ²⁷	Nepoznato	Nepoznat	Nepoznat prepisivač, 1839-39. g.	Danas u GHB
Mu'rib 'awamil-i (gramatička analiza uvodnog dijela al-Birgawijeva djela al-Awamil al-gadida iz sintakse arapskog jezika) ²⁸	autor Ga'far Sadiq iz Kulen Vakufa	vjerovatno 1888.g.	Ga'far Sadiq iz Kulen Vakufa	Uvakupljeno u GHB 1888. g.

Prema katalogiziranim rukopisima se zaključuje da je izučavanje morfologije i sintakse arapskog jezika temeljeno na udžbenicima *al-Birgawijevog* djela. Prepisi, komentari i prevodi djela „al-Awamil al-gadida“ se nalaze među najzastupljenijim u svim katalogima, međutim, komentari na turskom jeziku su manje zastupljeni u odnosu na arapski.

Podatak da je prepisivač Ga'far Sadiq iz Kulen Vakufa, svjedoči o kontinuiranoj tradiciji prepisivanja rukopisa u Bosni i Hercegovini.

²⁷ Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa VI, (London - Sarajevo: Al Furqan, Gazi Husrevbegova biblioteka, 1999. g.), obradio Mustafa Jahić, k.b. 41683,3., 445.

²⁸ *ibid.*, Katalog VI, k.br. 4197., str. 470.

3.3. "Dürr-i yekta"

Djelo „Dürr-i yekta“ autora Imamzade Mehmet Esata predstavlja djelo o vjeri i obredoslovlju i pisano je na turskom jeziku. Djelo je nastalo u 19. st. i štampano je u Istanbulu. Podaci o izvornim štampanim djelima su dostupni na međunarodnim digitalnim servisima biblioteka širom svijeta.²⁹ Među sačuvanim rukopisima, a koji su katalogizirani i obrađeni u Katalogu rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteka, nema rukopisa pod istim nazivom. Naslov se ne nalazi među djelima koja su prepisana u 19. ili u 20. st. Važno je napomenuti da katalogizirani rukopisi ne predstavljaju evidenciju cjelokupnog pisanog naslijeđa na orijentalnim jezicima u Bosni, nego su obrađeni oni rukopisi koji su zatečeni u biblioteci, naknadno doneseni, donirani, uvakufljeni, otkupljeni ili na drugi način pribavljeni do momenta obrade građe. Štampanje i umnožavanje knjiga u 19. st. opravdava smanjenje broja prepisa knjiga. Deduktivnim zaključkom se objašnjava da knjige i udžbenici koji su štampani u 19. st., među kojima je i "Dürr-i yekta", nisu ručno prepisani ili su prepisani u veoma malom broju.

3.4. Kiraet

Na nastavi Kiraeta, učenici u medresama su učili pravilno čitanje Kur'ana. U Katalogima Gazi Husrev-begove biblioteke postoji određen broj rukopisa koji su bili posvećeni nauci o čitanju Kur'ana, međutim nema prepisa djela na turskom jeziku iz 19. ili 20. st.

Postoji rukopis koji je uvakufljen u Elči Ibrahim-pašinu medresu u 19. st., i to 1872. g. pod nazivom „Kitab al-waqf wa al-ibtida' fi al-Qur'an“³⁰. U pitanju je djelo o pauzama (waqf) pri čitanju Kur'ana. Autor izvornog djela je Abu Ga'far Muhammad b. Tayfur Gaznawi as-Sagawandi. Pretpostavlja se da je prepisivač Utman b. Halid iz Visokog, a prepis iz 1710. g.

Obzirom da je za nauku o pravilnom čitanju i izgovoru riječi i fraza u Kur'anu (kiraet) usko vezana disciplina koja objašnjava principe pravilnog učenja Kur'ana (tedžvid), pretpostavlja se da su se u medresama koristili udžbenici o tedžvidu u sklopu izučavanja kiraeta. Prvi tom Kataloga objedinjuje rukopise i kodekse u kojima se tumače tedžvidska pravila. Od rukopisa koji su nastali ili prepisani u 19. ili 20. st. postoje:

²⁹ Hathi Trust Digital library <https://catalog.hathitrust.org/Record/009245735>, Atatürk Kültür Merkezi Kütüphanesi <http://kutuphane.akmb.gov.tr/opac/details?id=16442&materialType=BK&query=iSLAM>,

³⁰ Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, XVII, (London-Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2010.), obradio: Osman Lavić, k.br. 9895., L.8a-15b, str. 589.

NASLOV	AUTOR IZVORNOG DJELA	VRIJEME NASTANKA IZVORNOG DJELA	PREPISIVAČ I VRIJEME PREPISA	PORIJEKLO ILI TRENUTNO MJESTO
Tedžvid ³¹	Nepoznat	Nepoznato	19. st?	Danas u GHB
Dodatak izgovoru slova na arapskom jeziku (izvadak iz nekog tedžvida) ³²	Nepoznat	Nepoznato	Abdullah b. Munla Salih Hromozade, 1836. g.	Danas u GHB
Tedžvid ³³	Nepoznat	Nepoznato	19. st.	Danas u GHB
Tedžvid ³⁴	Nepoznat	Nepoznato	19. st.	Danas u GHB
Tedžvid ³⁵	Nepoznat	Nepoznato	19. st.	Danas u GHB

Tačna godina prepisa rukopisa u slučaju četiri tedžvida nije poznata, kao ni imena prepisivača. „Dodatak izgovoru slova na arapskom jeziku“ je izvadak iz nepoznatog tedžvida i postoji kao dio u jednoj zbirci koju je cijelu prepisao Abdullah b. Munla Salih Hromozade. Prema obrađenim i katalogiziranim rukopisima, djela o tedžvidu na turskom iz 19. ili 20. st. nisu zastupljena u velikoj mjeri.

3.5. Turski i arapski krasnopis

Među obrađenim katalogiziranim rukopisima nije utvrđeno koji su se udžbenici koristili za predmete turski i arapski krasnopis.

3.6. Halebija

Halebija je uvriježen naziv za djelo „Multeka-l ebhur“ („Stjecište mora“) iz 16. st. autora Ibrahima el-Halebija. Djelo se koristilo kao obavezan udžbenik iz obredoslovlja, šerijatskih propisa i prava hanefijskog mesheba. Djelo je napisano na arapskom jeziku, a u Katalozima

³¹ Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, I, (London-Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Al Furqan, 2000.), obradio: Kasim Dobrača, s. 142., str. 110.

³² ibid., Katalog I, k.br. 146., L. 49b-51, str. 116.

³³ ibid., Katalog I, k.br. 152., L. 1-4., str. 124.

³⁴ ibid., Katalog I, k.br. 153., str. 124.

³⁵ ibid., Katalog I, k.br. 154., L. 1-13, str. 124.

nije pronađen prevod na turski. Glavni izvori islamskog učenja su bili pisani na arapskom, stoga je i za djelo o šerijatu karakteristično da se piše na arapskom jeziku.

3.7. Tarikat

Tarikat predstavlja praktični način primjene vjere unutar tesavvufa. Iako su tarikat i tesavvuf karakteristični za hanikahe i tekije, izučavanje tarikata je našlo svoje mjesto i u medresama. Među prepisanim rukopisima na turskom jeziku iz 19. i 20. st. postoje samo dva naslova i to:

NASLOV	AUTOR IZVORNOG DJELA	VRIJEME NASTANKA IZVORNOG DJELA	PREPISIVAČ I VRIJEME PREPISA	PORIJEKLO ILI TRENUTNO MJESTO
Mecmu'a (zbornik poezije i uputa tesavvufskog karaktera) ³⁶	Nepoznat	Nepoznato	Ali Šerif Faginović, između 1874- 1906. g.	Dans u GHB
Risala-i tasawwuf (Kraće djelo iz tesavvufa o skrivenom značenju stvari i pojmovu) ³⁷	Mustafa Rifa'i Qabuli Adimawi	18/19. st.	'Isa b. Hasan as- Sarayi, 1850. g.	Danas u GHB

„Mecmu'a“ Ali Šerifa Faginovića nema karakter udžbenika za teoretski dio tarikata. Djelo je važno pomena jer se pretpostavlja da je nastalo za vrijeme Austro-Ugarske uprave, a među pjesnicima čije su pjesme pribilježene, postoji i nekoliko imena iz Bosne. Taj podatak implicira da je i u 19. st. postojao interes za čuvanjem i zapisivanjem pjesama na turskom jeziku.

³⁶ Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, IV, (London-Sarajevo: Al Furqan, Gazi Husrev-begova biblioteka, 1998.), obradio: Fehim Nametak, k.br.3083., 356.

³⁷ Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, XVII, (London-Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2010.), obradio: Osman Lavić, k.br. 9778.,464.

3.8. Isagudžija

„Isagudžija“ je naziv za djela iz logike. „Muhtesar Isagudži“ je djelo iz logike autora Esîrûddin al-Ebherîja, napisano u 12. st., a koje se često koristilo u medresama.³⁸ Djelo je napisano na arapskom jeziku, te se izvorno djelo i koristilo u medresama za nastavu iz logike. Komentari istoimenog djela su najčešće pisani također na arapskom, a među rukopisima iz 19. ili 20. st. nema niti jednog zabilježenog prevoda ili komentara djela na turskom jeziku.

3.9. Alaka (arapska frazeologija)

Većina djela koja su posvećena proučavanju fraza u arapskom jeziku su pisana na arapskom jeziku. Među katalogiziranim rukopisima nisu pronađeni prepisi ili prevodi na turskom jeziku iz 19. ili 20. st.

3.10. Şemail-i şerif (Život i izreke poslanika Muhammeda)

Sintagmom Şemail-i şerif se označava naziv djela koja sadrže životopis i riječi Poslanika Muhammeda. „Početkom 19. st. je djelima koja opisuju ljudske osobine Poslanika, njegov način života, njegov privatni život, dat taj naziv, i na taj način je formiran termin koji opisuje Hz. Muhameda kao osobu i njegov vanjski izgled, privatni život i manire.“³⁹ Naslovi konkretnih djela, koja su prevedena na turski jezik, su detaljnije objašnjeni u nastavku rada A. Azmi Bilgina, koji i daje definiciju Şemail-i şerif-a.⁴⁰ Prema prepisima rukopisa, uočava se da je zastupljen određeni broj rukopisa na turskom jeziku koji su nastali ili prepisani i u 19. ili 20. st. Kontinuitet u prepisivanju rukopisa iz pomenute oblasti se objašnjava potrebom vjernika i učenika da se ugledaju na postupke i riječi Poslanika. Međutim, nisu pronađeni rukopisi sa konkretnim nazivom Şemail-i şerif, dok postoje djela srodnog sadržaja koja obrađuju istu ili sličnu tematiku.

³⁸ više u: Omer Nakičević, "Koncept bosanskih medresa osmanske tradicije", u: *Zbornik radova naučnog skupa "Islamska tradicija Bošnjaka: izvori, razvoj i institucije, perspektive"*, (Sarajevo: Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2007.), 259.

³⁹ A. Azmi Bilgin, "Hz. Muhammed İçin Yazılan Başlıca Eser Türleri ve Muhtasar Şemâil-i Şerif Tercümesi'inde Geçen Vasıflar" u: *Türkiyat Mecmuası*, (Istanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, vol. 26/1, 2016), 84

⁴⁰ više u: A. A. Bilgin, op. cit.

NASLOV	AUTOR IZVORNOG DJELA	VRIJEME NASTANKA IZVORNOG DJELA	PREPISIVAČ I VRIJEME PREPISA	PORIJEKLO ILI TRENUTNO MJESTO
Šarh-i qasida-i burda (prevod i komentar hvalospjeva u slavu poslanika Al-Kawakib ad-durriyya fi madh hayr al-barriyya-Qasida al burda) ⁴¹	Sayyid Ahmad b. Mustafa as-Saruhani La'li	Nepoznato	19. st.	Danas u GHB
Kitab-i siyar-i nabi (Spjev na turskom jeziku o životopisu poslanika Muhammeda, a. s.) u Zbirci Medžmua ⁴²	Nepoznat	Nepoznato	Mulla Murad b. 'Ali Kasić iz Kozarca, 1808.g.	Danas u GHB
Rasulun Namazlarina bir kitab da'ir (Kraće djelo na turskom jeziku u kome se govori o tome kako je i koje molitve u toku sedmice obavljao poslanik Muhammed, a. s.) ⁴³	Nepoznat	Nepoznat	19. st.	Danas u GHB
Mi' raciyye (Spjev o miradžu poslanika Muhammeda) ⁴⁴	Sabit Užičanin	17. st.	Muhamed Enveri b. Sidki Bekir-efendi b. Sabit-efendi Kadić u Sarajevu, 1885-86. g.	Danas u GHB
Me'aricü 'n-nubuvveti be-	Nepoznato	Nepoznato	1824. g.	Danas u GHB

⁴¹ ibid., Katalog XVI, k.br. 9167., 443.

⁴² ibid., Katalog XVIII, k.br. 10140., L. 1b-168a, 463.

⁴³ Ibid., Katalog XVIII, k.br. 10172., L. 34b-40b, 518.

⁴⁴ ibid., Katalog IV, k.br. 2909., 228.

Alti Parmak-Dela'il nubuvvet-i Muhammedi ve şema'il futuvvet-i Ahmedi (prevod biografije poslnika Muhammeda s perzijskog) ⁴⁵				
---	--	--	--	--

Od sačuvanih i katalogiziranih djela, postoje dva životopisa, jedan hvalospjev, jedan opis načina obavljanja molitve i jedan opis Miradža. Poznata su dva od pet imena prepisivača, od kojih su oba porijeklom iz Bosne. Jedno od pet djela je prepisano za vrijeme uprave Austro-Ugarske. Od navedenih djela, tri su pisana u prozi.

3.11. Multeka

Predmet Multeka obuhvata izučavanje šerijatskog prava. U sedamnaestom tomu kataloga su taksativno navedi rukopisi iz šerijatskog prava, među kojima postoji veliki broj prepisa na turskom jeziku. Obzirom da se turski jezik za vrijeme Osmanskog carstva koristio u svakodnevnoj komunikaciji i u administrativno-pravnoj struci, razumljiva je velika zastupljenost rukopisa iz iste oblasti na turskom. Međutim, iz 19. ili 20. st. nisu zabilježeni prepisi rukopisa koji su mogli služiti za nastavu iz islamskog prava.

Nedostatak rukopisa iz posmatranog perioda se može protumačiti dvojako:

1. manjak potrebe za prepisom novih rukopisa o šerijatskom pravu, obzirom da je pravni poredak u zemlji usaglašen sa pravnim poretkom nove uprave
2. nisu sačuvani i arhivirani prepisi koji su nastali u tom periodu

Turski jezik je u Osmanskom carstvu najčešće korišten u svakodnevnoj komunikaciji, na dvoru i u administraciji, dok je arapski jezik služio kao jezik vjerskog diskursa, a perzijski se koristio u lijepoj književnosti. Udžbenici na arapskom jeziku su bili zastupljeniji u odnosu na udžbenike na turskom, što je opravdano činjenicom da je arapski jezik neophodan za tumačenje Kur'ana i vjere. I nakon okupacije Bosne i Hercegovine i prelaska u novi sistem, turski jezik u upotrebi i u literaturi koja je korištena u medresama, ostaje manje zastupljen u

⁴⁵ ibid., Katalog IV, k.br. 2926., 238.

odnosu na arapski jezik. U katalozima rukopisa su najzastupljeniji rukopisi i kodeksi na arapskom jeziku. Najveća prepisivačka aktivnost je zabilježena u 16. i 17. st. Nakon toga, slijedi dekadencija u ekonomiji, politici i kulturi Osmanskog carstva, kada i prepisivačka djelatnost slabi. Najbrojniji rukopisi koji su nastali na turskom jeziku u 19. i u 20. st. su djela iz književnosti. Književna djela su katalogizirana u četvrtom tomu kataloga. U velikom broju su prepisivani Divani sa pjesmama različitih osmanskih pjesnika, djelo „Vesiletü 'n-necat-Mevlid“ pjesnika Süleymana Çelebija, bilježnice i zbirke Mecmu'e sa različitim sadržajem i zbirkom pjesama, citata i hadisa, te zbirke sa nazivom İnşa u kojima se nalaze zbirke pjesama različitih pjesnika, citati, historijski podaci i uputstva za pisanje različitih dokumenata i pisama.

Osim književnih djela, najzastupljeni su i prepisi rječnika turskog jezika. U pitanju su dvojezični ili trojezični rječnici arapskog, perzijskog bosanskog i turskog jezika. Četvrti i šesnaesti tom kataloga obrađuju rječnike koji se nalaze u fundusu biblioteke. Među katalogiziranim rukopisima postoje veliki rječnici koji su koristili obrazovani slojevi društva, ali postoje i lične bilježnice u formi rječnika. Bilježnice u koje su pojedinci upisivali i prevodili turske riječi su i u osmanskom periodu bile zastupljene i svrsishodne. „Takvi su rječnici podmirivali potrebu dijela domaćeg stanovništva da ovlada jednim slojem turske leksike i da se na taj način „osjeća domaće“ u tako intenzivnom prisustvu turskog jezika u njegovoj životnoj sredini“⁴⁶ U Austro-Ugarskom periodu, turski jezik ne zadržava primat u administraciji i u društvenom životu, ali njegovo prisustvo u pisanim tragovima svjedoči da turski jezik nije naglo ukinut iz upotrebe. Turski jezik je i dalje bio upotrebljavan kao jezik: 1. obrazovanja: čemu svjedoče prepisi udžbenika, književnih tekstova, rječnici, 2. jezik uleme i šerijatsko-pravne zajednice: na što upućuju prepisi vjerskih knjiga, sačuvana pismena korespondencija i pisane instrukcije o sastavljanju pravnih dokumenata, 3. jezik informisanja: korišten u određenom broju štampanih novina.

Iz dvadeset predočenih rukopisa na turskom jeziku, sigurno je utvrđeno da je osam rukopisa nastalo za vrijeme Austro-Ugarske uprave. Prema obradi rukopisa iz svih kataloga, dobijen je podatak da je u biblioteci sačuvano približno tri stotine rukopisa nastalih u 19. i u 20. st. Oba zaključka impliciraju zastupljenost turskog jezika u pisanom obliku u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske uprave, na osnovu čega je jasno da turski jezik nije izostavljen ili potisnut iz upotrebe

⁴⁶ Kerima Filan, *O turskom jeziku u Bosni- studija*, (Sarajevo: Connectum, 2017.), 44.

4. POLAGANJE ISPITA IZ TURSKOG JEZIKA U MEDRESAMA

Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke posjeduje zbirku zapisnika pod nazivom „Zbirka medresa“. U zapisnicima su zabilježeni podaci o polaganju završnih ispita u medresama. Sačuvani zapisnici datiraju od 1896. g. do 1946. g. U zapisnicima sa ispita prije 1917. g. su navedena samo imena učenika, opći podaci, prisustvo i opći uspjeh. U zapisnike nije uveden pojedinačan naziv predmeta i ocjena iz svakog predmeta. Tek od 1917. g. se može pratiti naziv predmeta koji se polaže, kao i broj učenika koji polažu te predmete. (Slika 1.) Zapisnici od 1917. g. predstavljaju uvid u zastupljenost turskog jezika kao predmeta u medresama. Naredna tabela pokazuje naziv medrese, godinu i broj učenika koji je polagao turski jezik kao predmet.

NAZIV MEDRESE I MJESTO	BROJ UČENIKA KOJI SU POLAGALI TURSKI JEZIK 1917. g.	BROJ UČENIKA KOJI SU POLAGALI TURSKI JEZIK 1918. g.
Medesa Čačak u Brčkom ⁴⁷	21	17
Medresa Odžak u Derventi ⁴⁸	4	-
Medresa Mehmed- paše Kukavice u Foči ⁴⁹	-	17
Medresa u Fojnici	19 ⁵⁰	21 ⁵¹
Medresa Sivac u Gradačcu	24 ⁵²	14 ⁵³

⁴⁷ sign. ZM-2-140/1919

⁴⁸ sign. ZM- 2-207/1917

⁴⁹ sign. ZM-2-239/1918

⁵⁰ sign. ZM-2-237/1917

⁵¹ sign. ZM-2-274/1918

⁵² sign. ZM-1a-1269/1917

⁵³ sign. ZM-1a-262/1918

Medresa u Rogatici	7 ⁵⁴	5 ⁵⁵
Medresa Lončarica u Travniku	9 ⁵⁶	-
Ahmed-efendina medresa u Visokom	-	3 ⁵⁷
Gazi Ferhat-begova medresa u Tešnju	13 ⁵⁸	-
Merhemića medresa u Sarajevu	14 ⁵⁹	-
Kuršumlija hanikah u Sarajevu	43 ⁶⁰	-

U svrhu istraživanja su pregledani zapisnici iz 28 medresa u Bosni i Hercegovini. U pojedinim zapisnicima je bio upisan turski jezik kao predmet, međutim nije zabilježeno da su učenici polagali ispit iz tog predmeta. (Slika 2.) Iz pojedinih medresa nisu sačuvani zapisnici iz svih godina, zbog čega nije moguće napraviti uvid u kompletno stanje. Stoga su u radu prezentovani podaci dobijeni iz jedanaest medresa od ukupno dvadeset osam istraženih medresa. Predočene brojke ne predstavljaju ukupan broj učenika koji je polagao sve završne ispite, nego samo broj učenika koji je polagao turski jezik. Podaci iz zapisnika otvaraju nova pitanja, a koja se mogu istražiti u budućim istraživačkim radovima. Ostaje nedorečeno da li je turski jezik uveden kao izborni predmet i koju nastavnu materiju su učenici učili i polagali. S obzirom na to da reformom medresa iz 1895. g. nije predviđen turski jezik kao samostalni nastavni predmet, postavlja se pitanje zbog čega je prisutan na spisku predmeta iz 1917. g. i 1918. g.

⁵⁴ sign. ZM-3a-297/1917

⁵⁵ sign. ZM-3b-175/1918

⁵⁶ sign. ZM-4-153/1918

⁵⁷ sign. ZM-3b-433/1918

⁵⁸ sign. ZM-3a-2322/1917

⁵⁹ sign. ZM-3a-167/1917

⁶⁰ sign. ZM-3a-286/1917

قېسىق	بەلى سېۋىسۇبان بىرەجى قۇرئىنى سنىف اىلى چە بۇئاولان	اېزۇستاۋ دانا		ولادانە	قېجى قۇبىيەق قۇجى	تۇسۇستى			نەجى سارى
		بەنەر عدو	بەنەر عدو			مىتائە خەتەرە نۇبىيا نۇبىيا نۇبىيا نۇبىيا	حسنى خەتەرە نۇبىيا نۇبىيا نۇبىيا	بەنەر عدو	
				۷		۷	۷	۷	۷
				۷		۷	۷	۷	۷
				۱		۷	۷	۷	۷
				۱			۷		۷
				۱			۷		۷
				۷		۷	۷	۷	۷
				۷		۷	۷	۷	۷
				۱		۷	۱	۷	۷
				۱		۷	۷	۷	۷
				۱			۷		۷
				۱		۷	۷	۷	۷
				۱		۷	۷	۷	۷
				۷		۷	۷	۷	۷
				۱		۷	۱	۷	۷

مەدرىسە سەدىقە تۇرپان قۇربان مەدرىسە تەرىپى
تۇرپان قۇربان مەدرىسە تەرىپى
دۇر ۱۹۱۸ قۇربان مەدرىسە تەرىپى

Kot. vakti-me
Frist. čas
Broj 43

*Ovaj original
je pituom papir is kuu
brojom 569/17*

(Slika 2.) Zapisnik iz Ahmed-efendine medrese u Visokom, 1918. g. (ZM-3B-433/1918)

5. TURSKI JEZIK U RUŽDIJAMA

Reforma ruždija iz 1906. g. imala je za cilj da podstakne veći broj muslimanske djece da pohađaju školu. Nastavni plan je obuhvatao i svjetovne i vjerske predmete, kao i arapski i turski jezik. Ulema-medžlis je dao prijedlog novog nastavnog plana, a Zemljska vlada je propisala konačni nastavni plan. "Austro-Ugarska je vodila ove škole u statusu državnih osnovnih škola iako je njihov nastavni plan, po nekim predmetima, izlazio iz okvira osnovnog školstva."⁶¹

Turski jezik je predviđen planom i programom za sve četiri godine, koliko i traje školovanje u ruždiji. Fond sati za turski jezik u toku jedne sedmice bio je sljedeći:

I razred- turski jezik (2 sata)

II razred- turski jezik (2 sata)

III razred- turski jezik (3 sata)

IV razred- turski jezik (3 sata)⁶²

Od orijentalnih jezika se, osim turskog, izučavao i arapski jezik i arapsko pismo. Fond sati za arapsko pismo u svim godinama je iznosio dva sata sedmično. Arapski jezik se izučavao u trećem i četvrtom razredu sa fondom od četiri sata sedmično. Nastavni plan je omogućio učenicima da se pripreme za upis u medresu, odnosno u Šerijatsku sudačku školu.

Za nastavu turskog jezika su propisani sljedeći udžbenici:

„Risale-i ahlak“, „Kavaid-i turkije“, „Kavaid-i osmani“, „Tarih-i osmani“, „Tarih-i enbija“.⁶³

Djelo „Risale-i-ahlak“ predstavlja zbirku roditeljskih savjeta i uputa, a autor djela je Mehmed Sadik Rifat Paša. U sedamnaestom Katalogu rukopisa postoji jedan prepis istoimenog djela iz 19. st. Djelo je prepisao Muhammad Kamil 1834. g.

„Kavaid-i-turkiye“ je djelo autora Ahmeda Cevdeta Paše, koje je objavljeno 1871. g. Djelo je napisano u formi gramatike i namjenjeno je učenicima u Sibjan mektebima.⁶⁴ Udžbenik sadrži

⁶¹ H. Ćurić, op. cit., 235.

⁶² ibid., 236.

⁶³ *Školski glasnik*, VII, 31. august, 1916, (Sarajevo: 1917.), 99-100, citirano u: H. Ćurić, op. cit., 236.

nastavne cjeline o: glasovima u turskom jeziku, pravopisu, vrstama riječi i drugim jezičkim obilježjima i pravilima u turskom jeziku.⁶⁵ U katalogizima ne postoji prepis iz 19. st. Međutim, originalno djelo je štampano u 19. st. u Istanbulu i predstavljalo je recentnu literaturu za izučavanje jezika u tom periodu.

„Kavaid-i osmani“ je "prva knjiga gramatike tuskog jezika koja je napisana na turskom."⁶⁶ Autori djela su Mehmed Fuad Paša i Ahmet Cevdet Paša, a djelo je objavljeno 1850. g. Prema propisu o korištenju udžbenika i podatku koji govori da se u isto vrijeme „Kavaid-i osmani“ u Osmanskom carstvu „koristio kao udžbenik u školama tokom pedeset godina“⁶⁷, iznosi se pretpostavka da je djelo bilo prisutno u Bosni i Hercegovini. Uočava se da su se gramatička pravila turskog jezika i vokubular izučavali u ruždijama na prostoru Bosne i Hercegovine, prema istim udžbenicima kao na prostoru Turske u okviru Osmanskog carstva u 19. st. Težište u djelu je stavljeno na izučavanje osmanskog alfabeta i vrste riječi.⁶⁸ Podaci o prepisu djela iz 19. i 20. st. nisu sadržani u katalogizima. Treba uzeti u obzir da je djelo u to vrijeme štampano u Istanbulu, kao i djelo „Kavaid-i-turkiye“, čime je štamparska djelatnost dobijala prednost u odnosu na prepisivačku.

Naziv autora ili drugi podaci o djelima „Tarih-i osmani“, „Tarih-i enbija“ nisu predstavljeni u konsultovanoj literaturi,⁶⁹ stoga se ne može utvrditi koji su udžbenici bili u upotrebi u školama. Među katalogizima rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke, koji obrađuju djela iz historije, pronađeno je jedno djelo na turskom jeziku pod nazivom „Tarih al- anbiya' bi at-turkiyya li maghul“⁷⁰, a koje se prema nazivu može dovesti u kontekstualnu vezu sa pomenutim „Tarih-i enbija“. Riječ je o djelu nepoznatog autora koje je na osnovu kur'anskih kazivanja i hadisa napisao historiju Božijih poslanika. Prepis datira iz 18. st., a pronađen je u džamiji u selu Dubrava kod Bosanske Gradiške.

⁶⁴ Esra Karabacak, "Ahmet Cevdet paša'nin dil bilgisi kitaplari üzerine", u: *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (Ankara:Vol. 7/2, 2012.), 617

⁶⁵ *ibid.*, 617-618.

⁶⁶ *ibid.*, 615.

⁶⁷ *ibid.*, 616.

⁶⁸ *ibid.*, 616.

⁶⁹ M. Papić, op. cit.; H. Ćurić, op. cit.; Bilal Hasanović, *Islamske obrazovne ustanove u Bosni i Hercegovini od 1850 do 1941. g.*, (Zenica: Islamski pedagoški fakultet u Zenici, 2008.)

⁷⁰ Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa XVIII, (London–Sarajevo:Gazi Husrev-begova biblioteka, Al-Furqan), obradio: Haso Popara, 2013. g, k.br. 10136, 458.

U katalogima nije pronađeno djelo pod nazivom „Tarih-i osmani“, zbog čega se u toku ovog istraživanja ne može ni predstaviti zaključak o upotrebi istoimenog udžbenika.

Izučavanje i upotreba turskog jezika u ruždijama odražava namjeru Zemaljske vlade da zadovolji potrebe i tradiciju muslimanskog dijela stanovništva i učenika u školama. Time se šalje politička poruka da njihov integritet i tradicija nisu ugroženi u novoj Monarhiji. Prema zastupljenoj literaturi koja je korištena za nastavu turskog jezika, zaključuje se da su učenici podučavani turskom jeziku koji je u tom periodu bio savremen.

Obzirom da je ruždija predstavljala osnovnu školu koja je bila priprema za medresu i Šerijatsku sudačku školu, postavlja se pitanje da li je fond sati iz turskog jezika bio zadovoljavajući i da li je pruženo dovoljno znanja budućim polaznicima medrese?

Nova reforma ruždija je donesena 1913. g. Zemaljska vlada je reorganizovala ruždije kao opće multikonfesionalne osnovne škole. Učenici muslimani su bili obavezni pohađati tzv. orijentalne predmete. Fond sati i udžbenici iz turskog jezika su ostali nepromijenjeni.

6. ŠERIJATSKA SUDAČKA ŠKOLA U SARAJEVU

Zemaljska vlada je 14. maja 1887. g. donije Naredbu kojom proglašava statut za osnivanje škole za šerijatske sudije u Sarajevu. U listu „Školski glasnik“ je predstavljena Naredba kojom se definiše cilj osnivanja ustanove, način funkcionisanja i plan i program nastave. U obrazloženju je navedeno da se ustanova osniva „Poradi unapređenja nauke u znanostima islama kao i osobito poradi izobražavanja sposobnih kandidata za službu šerijatskih sudaca (kadija) u Bosni i Hercegovini...”⁷¹ Redovno školovanje je trajalo pet godina. Među nabrojanim nastavnim predmetima koji se izučavaju tokom 5 godina, nema turskog jezika. U „Školskom glasniku“ je objavljen spisak sljedećih nastavnih predmeta.⁷²

NAZIV PREDMETA	OPIS PREDMETA
Arapska gramatika	Sarf ve nahv
Logika	Mantik
Tumačenje Kur'ana	Meani ve bejan
Dogmatika	Akaidi islamie
Šerijatsko pravo	Ilmi fik
Povijest prava i nauka o predaji	Usuli fik ve hadis
Pravnička štilistika	Saki šeri
Diobe nasljedstva	Faraiz
Šerijatski parnički postupak	Usuli muhakemat
Zakoni o posjedu zemljišta	Kavanimi erazi ve emlak ve tapu
Osnovi evropskog pravoslovlja sa osobitim obzirom na ustrojstvo sudova i uprave u Bosni i Hercegovini	
Srpsko-hrvatski jezik	
Matematske pomoćne nauke	
Zemljopis	
Povijest	

⁷¹ *Školski glasnik*, God. III, 31. jula 1912.g, 117.

⁷² *ibid.*, 119.

Prijemni ispit, koji se održavao za upis u Šerijatsku sudačku školu, nije zahtijevao polaganje turskog jezika. Od kandidata se zahtijevalo polaganje predmeta:

- „1. arapska gramatika i sintaksa;
2. arapsko pismo i to husni hat i imla (lijepo pismo i pravopis);
3. (za one kandidate, koji nijesu svršili donju gimnaziju, najmanje) iz srpsko-hrvatskog jezika: glatko čitanje i razumijevanje pročitano, čisto pismo, znanje gramatičkih dodataka III. i IV. čitanke za osnovne škole u Bosni i Hercegovini;
4. iz računstva: četiri vrste računanja...“⁷³

Prema priloženim podacima o nastavnim predmetima i zahtjevima prilikom upisa u Šerijatsku sudačku školu, zaključuje se da turski jezik u primjeni i upotrebi nije zauzimao primarno mjesto u obrazovnom sistemu te ustanove.

⁷³ *Školski glasnik*, God. IV, 31. juli 1913., 323.

ZAKLJUČAK

U radu je istražena zastupljenost turskog jezika u obrazovnim ustanovama tokom 19. i 20. st. Specifičnost problema ogleda se u položaju turskog jezika u Bosni i Hercegovini, koja je nakon osmanske uprave potpala pod upravu Austro-Ugarske Monarhije. Osim izučavanja zastupljenosti turskog jezika, napravljen je osnovni uvid u obrazovni sistem muslimanskih konfesionalnih škola u okviru nove uprave.

Prilikom istraživanja položaja turskog jezika u medresama, uočeno je sljedeće:

1. Turski jezik nije uveden u redovni nastavni plan 1895. g. kao nastavni predmet
2. Oprečno generalnim nastavnim planovima iz medresa, postoje slučajevi polaganja turskog jezika kao predmeta, što je vidljivo iz Zapisnika medresa
3. Udžbenici i knjige koje su se koristile u nastavi su pretežno pisane na arapskom jeziku jer je priroda predmeta u medresama zahtijevala izučavanje gradiva na arapskom
4. prepisivačka djelatnost u 19. i 20. st. je zastupljena u manjem obimu u odnosu na prethodna stoljeća, što se opravdava sve prisutnijim štampanim knjigama i smanjenim interesom i potrebama za određenim udžbenicima iz prethodnih stoljeća

Prema predloženim saznanjima i zaključcima, uočeno je da je turski jezik u medresama uz arapski jezik, bio zastupljen kao dodatni jezik, odnosno kao pomoćno jezičko sredstvo za izučavanje nauka.

Prisustvo turskog jezika u nastavnom planu u ruždijama je imalo političku pozadinu i djelimično je služilo kao sredstvo kojim se nastojalo privoliti muslimansku djecu da upisuju školu sa svjetovnim predmetima. Osim toga, turski jezik je služio kao priprema za daljnje obrazovanje. Prema upotrebi udžbenika za turski jezik može se pretpostaviti da je turski jezik izučavan prema savremenim jezičkim standardima iz 19. st.

Šerijatska sudačka škola je prema svrsi i cilju služila za obrazovanje budućih šerijatskih sudija. Predmeti koji su se polagali na prijemnom ispitu za upis u školu i nastavni program svjedoče da turski jezik nije bio zastupljen kao predmet izučavanja. Arapski jezik je bio uvršen u nastavni program i polagao se na prijemnom ispitu. Prema prethodno istraženim rukopisima, utvrđeno je da su se u medresama za izučavanje šerijatskog prava koristili udžbenici na arapskom jeziku. Isti sud se može primijeniti na upotrebu arapskog jezika u Šerijatskoj sudačkoj školi za svrhu izučavanja šerijatskog prava.

Turski jezik nije u potpunosti potisnut iz upotrebe u školskom sistemu za vrijeme Austro-Ugarske uprave. Izučavanje određenih nauka i tradicionalne potrebe lokalnih muslimana su zahtijevali korištenje i prisustvo turskog jezika u školskom sistemu. Turski jezik je i dalje bio koristan za obrazovanje i predstavljao je jezik na kojem se tumače druge nauke i pomoću kojeg se stječu znanja. Naročito je turski jezik značajan kao spona između arapskog i bosanskog jezika jer su pojedinci učili arapski jezik preko turskog jezika. „Tako je za jedan sloj bosanskohercegovačkog građanstva turski i dalje držao poziciju jezika na kojem se uči...tako se i u kasnijim stoljećima, kada je turski izgubio poziciju društveno dominantnog jezika, arapski učio preko gramatika napisanih na turskom.“⁷⁴ Tvrdnju o kontinuiranoj upotrebi turskog jezika u Austro-Ugarskom periodu, Kerima Filan potkrepljuje podatkom o prepisu dva djela na turskom iz arapske gramatike. „*Maksud ve 'Izzi l'al*, prepisao Hafiz Mustafa Kulenović 1902. godine...*Maksud l'al*, prepisao Ahmed Korkut 1915. godine.“⁷⁵

Osim zadovoljavanja tradicionalnih i naučnih zahtjeva učenika muslimana, turski jezik je ostao u upotrebi kao dio kulturno-političke misije Austro-Ugarske, čime se nastojala osigurati lojalnost muslimanskog stanovništva koje je postajalo manjina u Bosni i Hercegovini.

⁷⁴ K. Filan, op. cit., 55

⁷⁵ ibid.

LITERATURA

1. Bećirović, Senad i Remzija Hurić-Bećirović. „Obrazovanje Bošnjakinje i njena društvena uloga u vrijeme osmanske uprave na prostoru današnje Bosne i Hercegovine“. u: Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, br. XXXVI. (Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka. 2015.). 187-199.
2. Bilgin, A. Azmi. "Hz. Muhammed İçin Yazılan Başlıca Eser Türleri ve Muhtasar Şemâil-i Şerif Tercümesi'inde Geçen Vasıflar". u: Türkiyat Mecmuası. (Istanbul: Istanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, vol. 26/1. 2016). 81-88.
3. Ćurić, Hajrudin. Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. (Sarajevo: Veselin Masleša. 1983.)
4. Donia, J. Robert. Sarajevo: Biografija grada. (Sarajevo: Institut za istoriju. 2006.)
5. Filan, Kerima. O turskom jeziku u Bosni- studija. (Sarajevo: Connectum. 2017.)
6. Hasanović, Bilal. Islamske obrazovne ustanove u Bosni i Hercegovini od 1850 do 1941. g. (Zenica: Islamski pedagoški fakultet u Zenici. 2008.)
7. Hauptman, Ferdo. urednik. Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. (Sarajevo: Arhiv Socijalisticke Republike Bosne i Hercegovine. 1967.)
8. Izvještaj o upravi BIH 1906. 201-202, citirano u: Islamović, Elvira. Školstvo i obrazovanje na području okruga Bihać za vrijeme Austrougarske uprave. (Bihać: Bošnjačka zajednica kulture Preporod. 2008.)
9. Kraljačić, Tomislav. Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903.). (Sarajevo: Veselin Masleša. 1987.)
10. Mašić, Mehmed. Bihaćke medrese. (Bihać: NIP Unsko-sanske novine. 1998.)
11. Karabacak, Esra. "Ahmet Cevdet paşa'nin dil bilgisi kitapları üzerine". u: Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. (Ankara:Vol. 7/2. 2012.). 613-620.
12. Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, I. obradio: Dobrača, Kasim. (London – Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Al Furqan. 2000.)

13. Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, IV. obradio: Nametak, Fehim. (London-Sarajevo: Al Furqan, Gazi Husrev-begova biblioteka. 1998.)
14. Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa VI. obradio Jahić, Mustafa. (London - Sarajevo: Al Furqan, Gazi Husrev-begova biblioteka. 1999.)
15. Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, XVII. obradio: Lavić, Osman. (London-Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka. 2010.)
16. Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, VIII. obradio: Jahić, Mustafa. (London-Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka. 2000.)
17. Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa XVIII. obradio: Popara, Haso. (London – Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, Al-Furqan. 2013.)
18. Nakičević, Omer. "Koncept bosanskih medresa osmanske tradicije". u: Zbornik radova naučnog skupa "Islamska tradicija Bošnjaka: izvori, razvoj i institucije, perspektive". (Sarajevo: Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. 2007.). 240-267.
19. Okey, Robin. Taming Balkan nationalism - The Habsburg civilising mission in Bosnia 1878-1914. (New York: Oxford University Press. 2007.)
20. Papić, Mitar. Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941.). (Sarajevo: Veselin Masleša,. 1984.)
21. Tridesetogodišnji izvještaj Šerijatske sudačke škole u Sarajevu. (Sarajevo: 1917.)

ARHIVSKA GRAĐA:

Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke- Zapisnici o polaganju ispita u medresama

sign. ZM-2-140/1919

sign. ZM- 2-207/1917

sign. ZM-2-239/1918

sign. ZM-2-237/1917

sign. ZM-2-274/1918

sign. ZM-1a-1269/1917

sign. ZM-1a-262/1918

sign. ZM-3a-297/1917

sign. ZM-3b-175/1918

sign. ZM-4-153/1918

sign. ZM-3b-433/1918

sign. ZM-3a-2322/1917

sign. ZM-3a-167/1917

sign. ZM-3a-286/1917

Arhiv Bosne i Hercegovine. ABH, ZMF, BH, Pr. No. 1058/1893., citirano u: Kraljačić, Tomislav.

PERIODIKA:

Školski glasnik, God. VII, 31. august 1916. (Sarajevo. 1916.)

Školski glasnik, God. IV, 31. juli 1913. (Sarajevo. 1913.)

Školski glasnik, God. III, 31. jula 1912. (Sarajevo. 1912.)

Bosna, br. 461., 14. i 26. april. 1875. (Sarajevo. 1875.)

INTERNET IZVORI:

Hathi Trust Digital library <https://catalog.hathitrust.org/Record/009245735>

Atatürk Kültür Merkezi Kütüphanesi

<http://kutuphane.akmb.gov.tr/opac/details?id=16442&materialType=BK&query=iSLAM>,